

THEORY OF LITERATURE

DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-073-5-1-77>

ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ ЧИТАЦЬКОГО ВІДГУКУ

Драпак Г. Б.

*кандидат філологічних наук,
викладач кафедри іноземних мов*

*Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, Україна*

Психологічні теорії читацького відгуку ґрунтуються передусім на тому, що сприйняття твору залежить від когнітивного чи інтелектуального розвитку суб'єкта, підсвідомих процесів та факторів. Ці теорії тісно пов'язані з такими галузями знання, як вікова психологія, психоаналіз, ідентичнісні студії та культурна психологія. Так, представник вікової психології Дж. Епплард [1] виокремлює відповідно до вікового критерію п'ять типів читачів: читач як активний учасник (діти до восьми років), читач як персонаж (середній шкільний вік), читач як мислитель (підлітковий період), читач як інтерпретатор (студенти), читач як прагматичний як ористувач тексту (дорослі люди). Усі ці моделі читацької орієнтації зумовлені наступними факторами: рівнем когнітивного розвитку, рівнем морального виховання та інтелектуальним рівнем.

Використання теорії психоаналізу представниками теорій читацького відгуку спрямоване на виявлення функції підсвідомості у процесі сприйняття художнього тексту. Психоаналітична перспектива у літературознавчих дослідженнях використовувалася по-різному. Спочатку увага переважно зверталася на виявлення латентних, несвідомих елементів у снах персонажів літературних творів, що пояснювалося популярністю фрейдівських тлумачень сновидінь. Згодом, у двадцятих роках минулого століття, коли у праці «Я і воно» (1923) З. Фрейд запропонував структурну модель психіки, що складається з над-я (супер-его), его та воно (id), літературознавці зосередилися на вивченні проявів підсвідомих бажань у вчинках та мовленні персонажів або ж застановлялися над вивченням біографій письменників з позицій психоаналізу. І нарешті представники теорії читацького відгуку замислилися над процесами у психіці читача під час сприймання твору.

Найбільш визначними у цій царині є праці Нормана Голланда, який уgruntовує свої розмисли про особливості читацького сприйняття у психоаналітичній традиції его розвитку. У раних дослідженнях він намагався поєднати об'єктивізм Нових критиків та ортодоксальний фрейдизм. Одна з головних проблем книги «Динаміка літературного відгуку» («The Dynamics of Literary Response», 1968) означена так: «Яке співвідношення між об'єктивними патернами, які критик знаходить у тексті, та читацьким суб'єктивним досвідом сприймання тексту?» [4, с. xv]. Н. Голланд запропонував три етапи осягнення літературного твору: перший – ознайомлення з текстом та виявлення його формальних рис; другий – психологічне осмислення об'єктивних стимуляторів твору; третій – визначення точок перетину між об'єктивним розумінням тексту та його суб'єктивним переживанням. Дослідник ствердив, що під час читання актуалізуються підсвідомі фантазії реципієнтів, які так чи інакше прописані у художньому творі. Н. Голланд розмежував «високу» літературу, що апелює до високого рівня свідомості та літературу розважальну.

Через ідентифікацію з персонажами твору читачі мають можливість перевести свої приховані чи витіснені бажання на рівень свідомості. У праці «Цілісність» [7] Н. Голланд виокремлює наступні складові цього процесу: захист, сподівання, фантазування та трансформація. Під час читання реципієнт може використовувати такі захисні механізми, як заперечення, витіснення чи пояснення тих моментів тексту, що спровокували у ньому активізацію заборонених чи репресованих бажань. Реагуючи на текст, реципієнт починає осмислювати власні приховані фантазії та таким чином транспортує їх на рівень свідомості. Намагання Н. Голланда теоретично обґрунтувати шлях переходу читача з підсвідомого рівня фантазування до рівня свідомої інтерпретації експлікує спробу пояснити процес творення значення.

Згодом Н. Голланд частково заперечив думку про те, що текст є містилицем базових фантазій, які провокують певні реакції читачів. Натомість він стверджував, «що книжки не містять фантазій чи значень, а лише люди мають їх» [8, с. 29]. Дослідник відмежовувався від рецептивної критики Ганса Роберта Яусса та теорії читача Вольфганга Ізера, які, вважав він, надто узагальнили категорію читача, натомість для Н. Голланда реакція кожного реципієнта є унікальною. При цьому найчастіше вона має емоційний характер і визначається психологічними особливостями сприймача. Відтак дослідник зосередив увагу на експериментальних шляхах виявлення індивідуального розуміння тексту. Його новий метод читацького відгуку поєднує фрейдистські

техніки захисту, трансформації, уявлення та запропонований літературознавцем компонент «сподівання».

Процес читання тлумачиться Н. Голландом як процес творення ідентичності, що охоплює відчуття, знання та пригадування. Водночас кожен читач має власну ідентичнісну тему і відповідно намагається знайти у тексті якісь частинки себе. Реципієнт тексту щоразу доповнює свою самість під час читання, але його базова ідентичність залишається незмінною. Н. Голланд стверджує, що кожен з нас має індивідуальні сподівання чи острахи перед текстом. Ми шукаємо в тексті того, чого насправді прагнемо в реальному житті. «Різні читачі можуть отримати задоволення від однієї і тієї ж фантазії, але водночас один читач отримує насолоду від декількох фантазій. Усе це відбувається тому, що всі читачі творять відповідно до певних структур їхнього характеру» [7, с. 126]. Центральну проблему для дослідника становить ідентичність та її трансформації у процесі читання. Роздумуючи над сутністю людського «я», він використовує теорію Г. Ліхтенштайна про діалектичну єдність постійного та змінного у людині, які корелюють з музичними термінами – «тема» та «варіація». «Вважатимемо постійність темою ідентичності, а змінність – її варіаціями» [6, с. 5]. Процес сприйняття є актом конструювання певних складових людської самості. За Н. Голландом люди засвоюють читацький досвід так само, як і життєвий. І він подібно до реального життя певним чином пере-творює (re-create) варіативну частину нашої самості.

Транзактивна теорія читання Н. Голланда ґрунтується на тому, що читач використовує текст не лише для того, щоби створити уніфіковану інтерпретацію власного досвіду, й для того, щоби переосмислити свою самість. Процес перетворення тексту у соціально, морально та інтелектуально прийнятне значення детермінований особистістю читача. Літературна транзакція має таку ж діалектичну структуру як інші способи сприйняття: ми сприймаємо текст подібно, як і реальність – через наперед встановлені схеми (кожен з нас знаходить у тексті точки переживання, що найбільше апелюють до нашого внутрішнього стану).

Н. Голланд основним чином зосереджує увагу на шляхах прочитання тексту реальними (актуальними) читачами. Дослідник розвиває теорію «транзактивного» читання і зазначає, що «незважаючи на певні спільні моменти у ситуації читання, ми можемо репрезентувати чиесь читання вірша чи оповідання як особисту транзакцію – вираження характеру чи ідентичності» [4, с. 149]. Відтак конкретне прочитання є функцією конкретної ідентичності. І об'єктивні, і суб'єктивні відгуки на текст спричинені процесом, під час якого «суб'єктність конкретизує

об'єктність» [4, с. 155]. Транзактивна теорія читання ґрунтується на дослідженні того, як конкретний реципієнт використовує різноманітні коди, стратегії та атрибути тексту, щоб досягти прочитання, яке «видається правильним» [4, с. 155]. Н. Голланд виокремлює три конституюнти ідентичності – дієвість, репрезентація та наслідок. Перша забезпечує реакцію на текст (подію), далі текст (подія) відповідають на реакцію реципієнта, що надає йому відчуття задоволення чи розчарування, а далі відповідно моделюється ідентичність читача. Отже, «ідентичність представляє собою історію ідентичнісної теми та її варіацій» [4, с. 156].

Голландівська теоретична концепція читацького відгуку позначає поворот від цілісності та самоідентичності художнього тексту до особистого тексту читача. Формула: «Цілісність для тексту те саме, що ідентичність для людини» [6] поєднує психоаналітичні та літературні концепти для того, щоби вказати, що цілісність та ідентичність становлять ті константи, з яких постають варіації тексту та самості. Психологічна концепція читання Н. Голланда відрізняється від лаканівської позиції, де заперечується концептуалізація «єго» як рафінованого продукту уявних ідентифікацій, а натомість запропоновано поняття «суб'єкта», який сформований наперед встановленим символічним порядком мови. Лакан у праці «The Purloined Letter», аналізуючи твір Е. По, розглядає «лист» як одиницю сигніфікації без будь-якого внутрішнього значення. Для читача доступне не читання, а ланцюг символічних заміщень, структура обміну, яка накреслює шляхи, якими мандрує читач. Читати означає слідувати структурами сигніфікованого ланцюга, а не засвоювати значення. Н. Голланд вступив у дискусію з Ж. Лаканом опублікувавши працю «Recovering «The Purloined Letter»» [5], у якій стверджував, що теорії читацьких практик повинні бути врятовані від постструктуралістських загроз. «Ми повинні повернути твори їхнім справжнім власникам – вам та мені» [5].

Теоретичні розмисли Н. Голланда проблематизовані постмодерним дискурсом, у площині якого заперечується стабільна природа ідентичності. Окрім того процес читання розуміється як суб'єктивний досвід, де ігноруються особливості текстової структури, його стиль та образність.

Девід Блейх у праці «Ідентичність» [2] розкритикував розуміння самості Н. Голландом, вказавши, зокрема, на значимість впливу соціального контексту на процес інтерпретації художнього твору. Окрім того він підкреслив, що часто в експериментальній частині досліджень Н. Голланд тенденційно аналізував відгуки студентів, аби знайти

підтвердження своїх тез. Характерною ознакою праць Д. Блейха є поєднання суб'єктності читача та соціально конструктивістських теорій Л. Виготського і М. Бахтіна. Відповідно, він запропонував соціально-конструктивістську модель самості, що на відміну від концепції Н. Голланда не є автономною, а передбачає соціальну взаємодію з іншими самостями.

У підсумку слід звернути увагу на те, що психологічні теорії читача надто зосереджені на внутрішніх психічних процесах та мало враховують соціальні й культурні контексти, що теж відіграють не останню роль у процесі інтерпретації. Звідси варто проблематизувати когнітивістсько-психологічну перспективу літературознавчих досліджень, виходячи з її концепту «читача» як автономної, цілісної, статичної самості, відокремленої від соціальних сил. Зокрема, постмодерна ситуація в умовах якої сформувався новий тип свідомості, а саме фрагментованої та розщепленої, дає підстави для об'єктивного заперечення фіксованої та прогнозованої самості. Звідси на зміну експериментальній та когнітивній психології прийшла культурологічна психологія («cultural psychology»). Один з її представників Дж. Брунер [3] стверджує, що для того, аби зрозуміти значимість соціальних та культурних сил для формування ідентичності, слід серед іншого вивчати автобіографічні наративи та особливості викладу досвіду у них. Людина, зазначає дослідник, вчиться інтерпретувати дії, вчинки та контексти, як реального життя, так і художнього твору, відповідно до набутих культурних норм та цінностей.

Література:

1. Appleyard J. A. *Becoming a Reader : The Experience of Fiction from Childhood to Adulthood*. [S. l.] : Cambridge University Press, 1994. 228 p.
2. Bleich D. *The Identity of Pedagogy and Research in the Study of Response Literature*. *College English*. 1980. Vol. 42, no 4. P. 350 – 360. URL: <http://www.jstor.org/discover/10.2307/376137?uid=3739232&uid=2129&uid=2&uid=70&uid=4&sid=21102573634613>
3. Bruner J. *Acts of Meanings*. Cambridge : Harvard University Press, 1990. 181 p.
4. Holland N. *The Dynamics of Literary Response*. [S. l.] : Oxford University Press, 1968. 378 p.
5. Holland N. *Re-covering «The Purloined Letter» : Reading as a Personal Transaction. The Reader in the Text : Essays on Audience and Interpretation*. / Ed. by Suleiman Susan Rubin, Inge Crosman Wimmers. [S. l.] : Princeton University Press, 1980. P. 350–370.

6. Holland N. Reading and Identity, 1998. URL: <http://www.clas.ufl.edu/users/nholland/rdgident.htm>.

7. Holland N. N. Unity Identity Text Self. Reader-Response Criticism : From Formalism to Post-Structuralism / Ed. by Jane P. Tompkins. Baltimore, 1980. P. 118–133.

8. Suleiman S. R. Wimmers I. C. The Reader in the Text : Essays on Audience and Interpretation. [S. l.] : Princeton University Press, 1980. 441 p.

DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-073-5-1-78>

СУБ'ЄКТИВНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ХУДОЖНЬОГО НАРАТИВУ: КОГНІТИВНИЙ АСПЕКТ

Мацевко-Бекерська Л. В.

*доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри світової літератури*

*Львівського національного університету імені Івана Франка
м. Львів, Україна*

Парадигматика новітньої наратології засвідчує оприявлення того методологічного феномену, коли кожен наступний поворот «лінзи поляроїда» виявляє щоразу нові можливості розпросторення наукового дискурсу, розгортає дедалі ширшу термінологічну й аналітичну перспективу. Вочевидь, класична, а далі – посткласична – наратологія здійснила наступний після свого «перевороту» крок, повернувши в бік когнітивістики. Теорія художнього викладу продуктивно асимілює ідеї зближення із когнітивною психологією, чіе зацікавлення становить те, «як люди здобувають інформацію про світ, як ця інформація подається людиною, як вона зберігається у пам'яті та перетворюється у знання і як ці знання впливають на нашу увагу та поведінку» (переклад з російської мій. –Л.М.-Б.) [6]. І якщо для когнітивної психології є важливим і цінним «весь діапазон психологічних процесів – від відчуттів до сприймання, розпізнавання образів, уваги, навчання, пам'яті, формування понять, мислення, уяви, запам'ятовування, мови, емоцій і процесів розвитку» [6], то цілком очевидним є безпосередній зв'язок етапів художнього викладу із кожним названим елементом когнітивного ланцюжка. Це, зокрема, відзначає Р. Савчук, апелюючи до Ж. Женетта і О. Грубіної: «наратологія постає, принаймні, у двох функціональних перспективах. По-перше, вона лишається